

SECTION

8

EDWΕKΕ (LITILEKYA)

NZEMA EDWĘKĘ

Anloanudwękə nee Ngelęhęledwękə

MUKENYE

Ngyenü εhye wowo adwenle fale Nzema anloanudwękə nee ngelęhęledwękə nwo. Yebanwu εdεneyelə wə anloanudwękə abo. Yebanwu nvasoε mō wə εdεneyelə zo yee ke bəsi bęye εdēne la. Adwenlewowolə ne eza ka edwękə fale nvasoε mō wə nzelələ zo yee deeməti bęye nzelələla anwo. Yebamaa wɔakpondə deeməti εdεneyelə nwo hyia wə wə maandee ne anu la. Ngilenu εhye anwo hyia maa Gana anee ne εzukoale yee eza ɔbaboa amaa wɔanwu ngitanwolile mō la anee ne nee εzukoaledə ngakyile mō fale εzonlenlə nwo la. Ngyenü ko ye ala kemaε ε nye keliε wə maandee ne nee anee gyene bie mō maandee nwo. Eza ɔda mraale εzunlə mō wə anee ne anu la ali. Obabuke ε nye wə kezi mraale εzunlə kō zo wə wə maandee ne anu la. εbanleenlea εgengadee bie mō mō fale mraale εzunlə nwo la. Nwolə adwenlewowolə ne bagyinla gyima mō mraale εzunlə di la azo.. Biekø, ngyenü εhye eza baha edwękə avale adawu nwo. Wə kilehilevolə ne baboa amaa beawowo adwenle wə nuninyene mō wə adawu nu mō le ke, numenli, bodane, ngyehyelə, nzileka, adawubəvo nee mō εha la anwo.

Ngyenü εhye kahə awielee la, ɔwə ke εkola:

- Eneenlea na εkile εdεneyelə ngyehyelə ne (sunsum ngakyile ne mō εvelələ, nrelalee mumua ne, nee adwulalee ne)
- Ewowo adwenle wə mraale εzunlə nwo (gyima nee nvasoε)
- Ewowo adwenle wə nuninyene mō wə adawu nu la anwo (ndonwo a le numenli, bodane, ngyehyelə, nzileka, adawubəvo nee mō εha la).
- Eyε adawu εgengadee nvefenu (tidwękə, bodane, edwemgbəkə, aneeε ninyene nee mō εha la).

Adwenle Titili

- Edeneyelε le tete nzεlεlε.
- Edeneyelε lε ngyehyεlε nsa, bεmε a le: Sunsum ngakyile ne mɔ evelεlε, nrεlaleε mumua nee adwulaleε.
- Bodane ne a le adwenle titili ne mɔɔ wɔ adawu ne anu la.
- Ngyehyεlε ne kile kε adawu ne anu nzidwεkε ne sisi la.
- Nzileka ne ka edwεkε fale εleka mɔɔ adawu ne zile la yεε mekε hole mɔɔ adawu ne hɔlε zole la.
- Adawubɔvo ne kile kε kεlεvo ne zile vale yεvo ne hεlεle adawu ne la.
- Ezunlε kile sonla εnyilε nu maandε ne mɔ ko; ɔkile kε yεminli debie, yεfa yesεlε debie, yεfa yεkile nganeεdelε mɔɔ yεwɔ nu la.

EDENYELE

Adwenlewowołε ne bagyinla ngyehyεlε nsa ne mɔɔ edeneyelε lε la azo. Obanlea Sunsum ngakyile ne mɔ evelεlε, nrεlaleε mumua nee ye adwulaleε ne.

Duzu a le Edeneyelε?

Ole adenle mɔɔ yεdua zo yεguia nza anzεε nzule yεbɔ azu yεmaa sunsum bie a. Ole nzεlεlε adenle mɔɔ menli mɔɔ dua awozonle zo sonle Nyamenle la fa di gyima a. Ole nyεlεlε mɔɔ yεdua zo yεfa nza, nzule anzεε nwanyε yεguia aze yεfεlε sunsum bie mɔ mɔɔ adwenlekpołε mɔɔ wɔ o nzi a le kε yεfa yε ngyianlεdε yεado bε nyunlu la. (Ayim-Aboagye, 1993: 165). Wɔ εleka bie mɔ, ninyεne le kε awule a bεfa bεye εdεnε a. Edeneyelε nyεlεlε di gyima bedevinli wɔ Abibile maanle nu. Yεdua edeneyelε zo yεfεlε mɔwuamra mɔɔ yεdie yεdi kε yε nee bε le ngitanwolile nabeboka yε nwo wɔ maanle ayia nee gyimalile ngakyile bie mɔ abo la. Wɔ Gana, mbusua mgbanyima nee maanle mgbanyima yε εdεnε wɔ maanle ayia ayia mɔɔ le kε dumadonlε, agyale, εvoyia, belemgbunli εziεlε nee mɔɔ εha la abo.

Gyima 8.1

Nea ɛdəneyelə mɔɔ wɔ maandee ngakyile nu la anwo vidio ne. Kεlε mɔɔ ɛnwu ye wɔ ɛdəneyelə ngyehyeləs ne anwo la na fa ndelebəbo mɔɔ ɛnyia ye wɔ nu la toto aze eke ɛdeɛ ne anwo.

Ga ɛdəneyelə vidio : <https://youtu.be/X9wBlgwzHn4>

Akane ɛdəneyelə vidio : <https://youtu.be/ZNJ6Fw2-flk>

ɛdəneyelə Ngyehyeləs ne

ɛdəneyelə ngyehyeləs ne a le Sunsum ngakyile ne mɔ ɛvelələ, nrəlaləs mumua ne nee adwulaləs.

Sunsum ngakyile ne mɔ ɛvelələ

Ehye le meke mɔɔ yekakye sunsum ne mɔ na yeto ɛsale yefele bε la. ɛdəneyevo ne di moa fεlε ɛdənkəma Nyamenle, Azεlε Yaba, awozonle na yeawula ye wɔ mɔwuamra anwo zo. Sunsum ngakyile ne mɔ ɛvelələ wɔ ɛdəneyelə ɛgengale ne anu kile ke yεlebɔ Nyamenle Bedevinli ne anzee sunsum ne mɔ anlenke nu amaa beala bε nwo zo. ɛdəneyelə mɔɔ kile sunsum ngakyile ne mɔ ɛvelələ la anwo ndonwo a wɔ aze eke la.

O! Nana Nyamenle Koame, Wɔmɔ enlo nza noko yekile wɔ nza!

Amaa wɔaye mumunli mɔɔ la o nyé la wɔamaa yε.

Azelε Yaba wɔ nza ene!

Nana Amanzule nee awozonle mɔɔ ɛha mɔɔ cεbɔ ye nwo mgbɔlɔka.

Bε nza ene!

Kandaneando Monlewie nee mɔwuamra mɔɔ lale abusua elɔnwɔne ye anloa la,

Bε nza ene!

Berava bε nza benlo na behwe bebikye yε.

Nrelalee mumua ne

Nrelalee mumua ne mɔɔ wɔ edeneyele ne anu la a kile deemoti bεye edene ne la. Ehye kola ye debie εbzale anzee moyεlε. Wɔ eke, edeneyeve ne to deemoti ɔvelεle sunsum ne mɔ la gua na ɔsele bε ke beraboka gyimalilε ne anwo ɔvi ye mɔlebebo kɔdwu ye awielee. Meka ehye a edeneyeve ne biza anwobanebølε fi sunsum ne mɔ eke a.

Adwulalee

Wɔ adwulalee ne anu, edeneyeve ne ye sunsum ne mɔ mo na ɔsele bε ke bε nee menli mɔɔ le gyimalilε ne anwo adwenle etane la eli ye enwonle zo. Edeneyeve ne eza selε nyilalε maa bεdabe mɔɔ bεlε gyimalilε ne anwo adwenle kpale la. Saa nyelεe bie le ke munzule εkpale dwu zo a, bεbɔ azu bεmaa sunsum ne mɔ. Nvoninli ne mɔɔ wɔ aze eke la kile edeneyele mɔɔ kɔzo wɔ menli ekpunli bie mɔ maandee nu la.

Nv. 8.1: Edeneyele sunsum ne mɔ evεlεlε

Nv. 8.2: Edeneyele mumua ne.

Ninyene mɔɔ bεfa bεye edene la

Menli ekpunli biala lε bε ninyene ngakyile mɔɔ bεfa bεye edene a. Ehye mɔ bie a le: awa, nzule, nwanye, awule, nza mɔɔ anu ye se, tɔmεlε nee kanrele.

Nv 8.3: Ninyene mɔɔ bεfa bεye edene la. .

Gyima 8.2

Duma boni a bɛfa bɛfɛlɛ awie mɔɔ ye ɛdɛne wɔ wɔ suazo la. Ka wɔ nyelebenloa ne kile ε gɔnwo mɔɔ vi sua gyene zo la.

Nvasoε mɔɔ wɔ ɛdɛneyelɛ zo la

ɛdɛneyelɛ mɔɔ le kε ɛzonlenlɛ gyene bie mɔ nzɛlɛlɛ la le nvasoε maa menli mɔɔ ye la wɔ ndenle εhye mɔ azo:

- i. ɔfa enilile ɔmaa Edenkɛma Nyamenle.
- ii. ɔfa ɛbulɛ ɔmaa awozonle nee mɔwuamra.
- iii. ɔka tievoma ne ɔbo nu na ɔkile eleka mɔɔ bɛ bo vi la.
- iv. ɔle yekile mɔɔ da awie mɔɔ ze tendɛ la ali a.
- v. ɔle yekile mɔɔ bɛye bɛda tetedwɛkɛ nee maandee ali a.
- vi. Yɛfa yekile ɛbulɛ yemaa busuanli anzɛe awie mɔɔ kɛdu ye nɔhale adenle la.
- vii. ɔboa ɔmaa yɛsukoa edwɛkɛmgbokɛ fofole.
- viii. ɔmaa menli anloa te wɔ anee ne εhanlɛ nu.

Gyima 8.3

1. Fa ε ti anwo edwɛkɛmgbokɛ kilehile nvasoε mɔɔ wɔ ɛdɛneyelɛ zo la na to wɔ nyelebenloa ne gua kile sukoavoma mɔɔ εha la.
2. Kile ayia anzɛe nyɛlee nwio mɔɔ bɛye a ɛdɛneyelɛ finde ɔ bo wɔ wɔ suazo la. Da wɔ nyelebenloa ne ali kile ε gɔnwo mɔ.

Gyima 8.4

1. Nea kε besi bɛye ɛdɛne la anwo vidio wɔ YouTube:
<https://www.youtube.com/watch?v=X9wBlgwzHn4&t=19s>
2. Kilehile ninyɛne mɔɔ ɛdɛneyevo ne εva εziezie ɔ nwo la anu.
3. Bobɔ ninyɛne nsa mɔɔ bevale beyele ɛdɛne ne la.

Gyima 8.5

Bɛgu a nwo ekpunli ekpunli mɔɔ ko biala anu menli keye 4-5 la na bɛye ɛdɛneyelɛ nyɛlee ne yekile. Bɛ nuhua ko εye ɛdɛne ne na mɔɔ εha la εye ye

moalé. Behélé nyéléé mɔɔ bəbala ye ali la kolaa na bɛaye edene mumua ne. Nwu ye kɛ sunsum ngakyile ne mɔ evelélé, nrelalee mumua ne nee adwulalee ne mɔ ela ali wienyi. Beziezie be nwo kɛ bəbaye edene ne bəahile sukoavoma mɔɔ eha la.

EXTENDED READING

- Dzata, E. (2022). Theological and Philosophical Significance of Libation (Traditional Prayer) Among Indigenous Mafi-Ewe People of Ghana. Indiana Journal of Humanities and Social Sciences, 3(9), 57-63. [https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3\(9\)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf](https://indianapublications.com/articles/IJHSS_3(9)_57-63_63355503c7fa44.50663845.pdf)

EZUNLE (AWOLEYELÉ/AMODINLIBOLÉ)

Ndwenlenwo kpyia:

Nganeé boni a ete a saa ε nwo sonla bie fi nu a?

Duzu a le ezunle?

εhye le nyeleε mōo mraale ye fa kile alobolē nee nyane mōo belədi wō meke mōo awie kəvi nu anzεε beyε ye εzεne la. Eza yekola yekile nu kε, əle alobolē edwene mōo beto ye betεε befa bekile nyanelile la. Ezunle mōo yεnwu ye ke əle edwene la vea edwékendwendole abo. Eza bekola befa εzunle bekanvo awie mōo kεhakyi ɔ gyakε anzi la. Befele εhye funli ngavole edwene. Eba Nzema a εzunle gua ye ngakyile nwio; Bemε a le Awoleyelε nee Amodinlibolē

Gyima mōo εdεnεyεlε di la

Wō Abibilema maandε nu, εzunle di gyima dɔɔnwo. Bie mō a le εhye:

1. Befa besu awie mōo εwu la.
2. Befa be nee ahenle ne mōo εwu la di nrəlaleε.
3. Befa bεtō nrəlaleε mōo anwo hyia la.
4. Yεfa yesεlε debie yεmaa ahenle ne mōo εwu la.
5. Yεfa yekile gyinlabelε mōo yεwə nu la.

Nvasoe mōo εzunle zo la

εzunle zo nvasoe bie mō a le;

1. Yεfa yekile nganvole nee εbulε yεmaa ahenle mōo εwu la.
2. Okile ngitanwo mōo la tete nee adwuleso , menli mōo de aze nee mōwuamra avinli.
3. Yεfa yekile ke yεminli debie.
4. Yεfa yekile ke ye nee mōwuamra emkpakyε nwɔnda wō abusua ne anu.
5. Yεfa yekile ahenle mōo εwu la εbolə adenle fɔɔnwo ne.

Nv. 8.4: Performing a dirge

Gyima 8.6

Ɛ nee ε gɔnwo εwɔwɔ adwenle wɔ kε ɛdɛneyevo ne mɔɔ wɔ nvoninli 8.4 ne anu la εzi εziezie o nwo la.

Gyima 8.7

Biza wɔ kilehilevolε ne maa ɔmaa wɔ εzunlε mɔɔ bεhεlε la ndonwo. Ɛ nee ε gɔnwo εnleεnlea εgengadeε ne mɔɔ kilehilevolε ne εva εmaa bε la anu na bεhile bε adwenle wɔ nwo.

Gyima 8.8

Nea vidio ne mɔɔ wɔ aze εke la na da mɔɔ εbanwu ye la ali kile sukoavoma mɔɔ εha la.

Vidio mɔɔ kile awie mɔɔ εleto funli ngavolε edwεne la:

https://www.youtube.com/watch?v=M3_r-09Mf4E

Gyima 8.9

Ɛ nee ε gɔnwo mɔ nwɔc anzεε nsa mɔɔ wɔ ekpunli ko anu la εwɔwɔ adwenle εhile kε nyεlee ne bazi aboa wɔ anzεε agyegye wɔ wɔ meke mɔɔ ε nwo sonla bie kεvi nu la.

Gyima 8.10

Wowɔ adwenle wɔ kε besi bεye ɛdεne wɔ wɔ maanzinli ne anu la anwo. Da wɔ nyelebenloa ne ali kile ε gɔnwo mɔ.

EXTENDED READING

Click on the link to read more on dirges:

<https://poemanalysis.com/poetic-form/dirge/>

NUNINYÈNE MCC W CC ADAWU NU LA

Adawu

Adawu le ngelèhèlèdwèkè ne mɔ anu ko mɔɔ anwo envea a. Okile ngelèhèlè biala mɔɔ di mela mɔɔ wɔ edendèlè anzɛɛ aneéhanlè zo la. Odi aneemela nee aneɛ ehelèlè nwo ngyehyèle fɔɔnwo ne azo na ɔle ke edendèlè la. Onva edwendo subane anzɛɛ mita ngyehyèle ɔnli gyima. Odua adawubɔlè adenle zo ɔda adwenlekpoke nee adwenlehilelè bie ali ɔkile kengavo ne.

Gyima 8.11

Dua ndelebèbo mɔɔ ele ye la azo kilehile adawu egengadee anu na fa wɔ nyelebenloa ne toto e gɔnwo mɔ edee nwo.

Nuninyène mcc wɔ adawu nu la

- Numenli:** Ehye le sonla, nane anzɛɛ dee bie mɔɔ bɛva bɛzie eke mɔɔ di gyima wɔ adawu ne anu la. Numenli ne kola ye menli anzɛɛ nane nane. Adawu ne gyi koyelè nee ngitanwolile mɔɔ wɔ numenli ngakyile ne mɔ avinli la azo. Numenli anwo hyia titili wɔ adawu fɔɔnwo ehelèlè nu. Numenli titili ne mɔ a adawu ne ngyehyèle ne nee nuhua nzidwèkè ne gyi be nwo zo kpale a. Numenli ndonwo ne mɔ bie a le nwɔhoa menle ne mɔɔ le adawu ne anu nusonla titili ne la, kpɔvole ne mɔɔ ko tia nwɔhoa menle ne na ɔfa ngyegyele dɔɔnwo ɔba adawu ne anu la; engakyi-subane nusonla ne mɔɔ ɔngakyi ye adwenle wɔ adawu ne anu nee nusonla ne mɔɔ dua adawu ne anu nzidwèkè ne azo kakyihakyi ye subane la.
- Bodane:** Ehye a le adwenle titili ne anzɛɛ nrəlalee ne mɔɔ adawu ne gyi zo la mɔɔ le ke abotane, tieye anzɛɛ anyelielè. Adawu kola nyia bodane ngyikyi mɔɔ boa maa bɛka edwèkè dɔɔnwo befale adwenle titili ne anwo a.
- Nzileka:** Ehye kile adawu ne anzi. Oka edwèkè ɔfale eleka mɔɔ adawu ne zile, meke mɔɔ adawu ne zile nee ke ɔzile la (ayianu, tetedwèkè, maandee anzɛɛ maanzinli). Nzileka ne kile meke, eleka, maanlenu ehakyilè, sonla tɛnlabelè nu nee mɔɔ ɛha mɔɔ yegyinla zo yɛbɔ adawu ne la.
- Ngyehyèle:** Ehye kile ke adawu ne anu nzidwèkè ne mɔ si sisi la. Okilekè besi bɛda adwenle nee nyelèe ne mɔɔ wɔ adawu ne anu la ali la. Ye gyimalile ne gyinla adawu ne anu ngyegyele, maanzonle ne, nee ke adawu ne anu bazi

aye se la azo. Okola ɔye nohalə mɔɔ ɔle foɔnwo anzɛe basabasayelə mɔɔ kile mbeleralilə la.

- 5. Adawubɔvo:** Ehye kile ke kélévo ne si nwu yɛvo ne mɔɔ wɔ adawu ne anu nee adawu mumua ne la. Adawubɔvo ne kile maa yɛnwu ke bɛzi bɛhɛlɛ adawu ne la. Okola ɔye mese-adawubɔvo (kélévo ne boka adawu ne) anzɛe bɛse-adawubɔvo (bɛkɛlɛ adawu ne bɛfale numenli ne anwo tɛla ke bɛdabɛ mumua ne bɛbahɛlɛ bɛavale bɛ nwo la). Tendɛvolɛ dumagya ne mɔ a le me, yɛ yɛɛ nwodwɛkehanlɛ dumagya ne mɔ a le ye, o, bɛ.
- 6. Gyinlabelɛ:** Ehye kile nganeedelɛ mɔɔ kélévo ne kpondɛ ke kengavolɛ ne nyia ye la. Ole ke kélévo ne si fa adwenvoninli, nzidwɛkɛ, ninyene, adwenle nee edwɛkɛ bie mɔ ɔkɛnyia kengavolɛ ne nganeedelɛ la. Okola ɔye alɔbɔlɛ, konimililɛ, anyelielɛ, anyelazo, nyanelilɛ nee mɔɔ ɛha la.

Gyima 8.12

ɛ nee ε gɔnwo ɛwɔwɔ adwenle na bɛmaa ngilenu ekyi wɔ nuninyene mɔɔ findevinde adawu ɛgengadeɛ nu la anu nna anwo. Bɛva mɔɔ bɛnwu ye la bɛdo sukoavoma mɔɔ ɛha la amuala anyunlu.

Gyima 8.13

Biza wɔ kilehilevolɛ ne maa ɔmaa wɔ adawu ɛgengadeɛ. ɛ nee ε gɔnwo ɛkenga ɛgengadeɛ ne na bɛnleenlea nu bɛhile ke bɛzi bɛva nuninyene ne mɔ bɛli gyima la. Fa daselɛlilɛ sua wɔ adwenlehilelɛ ne. ɛ nee ε gɔnwo sukoavoma mɔɔ ɛha la ɛwɔwɔ mɔɔ ɛnwunle ye la anwo adwenle.

EXTENDED READING

Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3rd ed.)*. Adwinsa Publication.

ADAWU NVEFENUYELE

Gyima 8.14

Wɔli moa wɔzukoa debie wɔvale nuninyene mɔɔ findevinde adawu egengadee nu la anwo. Nuhua nyɛ yɛɛ ɛkakyea? O muala le nsia. Duzu ati a nuninyene ne mɔ ko biala anwo hyia a?

Adawu Egengadee Nvefenuyelɛ

Nvefenuyelɛ a le kɛ, ɛkenga adawu bie, wɔade o bo, na wɔahile wɔ adwenle fɔɔnwo wɔ bodane ne, ye edwekpomgba ne, kɛ kɛlɛvo ne ezi eva anee nee anee ninyene bie mɔ eli gyima la anwo. Saa ɛkponde kɛ eyɛ nvefenu wɔ adawu egengadee nu a dua ɛhye mɔ azo:

NDENLE	KESI ɔDE LA	MOALE NDENLE
1	Nuniyene/ edwɛkpunli (Duzu)	Duzu a adawu ne fale nwo a ? Duzu a le adwenle titili ne mɔ a ? Pɛ ye sikalɛ
2	Bodane/ngyinlazo (Deemɔti)	Duzu a le kɛlɛvo ne bodane ne a ?
3	Adawubɔvo ne	Nwane a ɛletendɛ a ? Nwane a ɛlekenga a ? Kɛlɛvo ne a ɛte o ne la anzɛɛ numenli ne mɔ ko o ?
4	Nzileka(Nienwu yɛɛ kenlenzu)	Duzu a wɔ nu mɔɔ ka edweke fale eleka nee mekɛ mɔɔ behɛlɛle adawu ne la anwo a ? Kpondɛ ndonwo kpɔkyee bie sua ye Duzu ngitanwo a la nzileka ne nee bodane ne avinli a ?

NDENLE	KESI ɔDE LA	MOALE NDENLE
5	Adwenwolè/ Adwekpomgbà (kesi)	<p>Nea kélévo ne asanloa nee ye subane ne.</p> <p>Duzu edwékemgbòkè a kélévo ne fa di gyima a ?</p> <p>Aneè ne di munli anzéè onli munli kpale?</p> <p>Nea kè kélévo ne si fa ehelelé sekéléneè nee èdendémunli ngyehyèleè di gyima la</p> <p>Okile menli nwio adwelielilè o ?</p> <p>Oda nzonlè o ?</p> <p>Duzu adwenvoninli a bëva bëli gyima a ?</p> <p>Kè adawu ne subane anzéè gyinlabelè ne de ε?</p> <p>Kè bëzi bënwo ye ε ?</p> <p>Kè subane si fale fale bodane ne anzéè ngyinlazo ne anwo ε?</p>
6	Aneènu ninnyene	Kilehile aneènu ninnyene mòò wò adawu egengadeè ne anu mòò le kè èrelèdendè, edwékenzòho, sonalayèle, sekéléneèdwehanlè, wudumolozo, nrélèbedendè nee mòò èha la.

Gyima 8.15

- Biza wò kilehilevolè ne maa òmaa wò adawu egengadeè. È nee ε gònwo begenga adawu egengadeè ne na bëhile èhye mò.
 - numenli
 - nzileka
 - bodane
 - nuninyene/edwékpunli
- Fa wò nzuzulè ne to gua maa sukoavoma ne amuala èwowò adwenle wò nwo.

Gyima 8.16

Wə bε ekpunli ne mɔ̄ anu, bεgenga adawu buluku (Owə kε ɔyε adawu buluku mɔ̄ bεlie bεdo nu kε ɔboka mɔ̄ bεsukoa la anwo la). Bεpε adawu ne mɔ̄ bεgenga la sikalε na bεwɔwɔ adwenle wə aneεnu ninyεne kεyε nsa mɔ̄ bεnwu ye nu la anwo. Akee bεhile ngitanwo mɔ̄ bε nee gyinlabelε anzεe bodane ne lε la.

EXTENDED READING

For further reading on literary devices, click the links below.

<https://youtu.be/JaYPoeMJECo>

[Understanding Prose in Literature: A Comprehensive Guide \(daisie.com\)](#)

[Prose - Examples and Definition of Prose as a Literary Device \(literarydevices.net\)](#)

MOBONU KPUYIA

8.1: EDENEYELÉ

1. Duzu a le edeneyelé?
2. Duzu ngyinlazo ti a beye edene a befelovelé sunsum ne mō a?
3. Kile debie mō ‘nrəlalee mumua ne’ mō wō edeneyelé nu la kile la.
4. Kilehile edeneyelé adwulalee anu ?
5. Bobo ninyene mō befa beye edene la.?
6. Bobo menli nsa mō bahola aye edene wō wō maanzinli ne anu la.
7. Kile debie ko kye mō ɔti bedula edeneyelé zo bewo amonle la.

8.2: EZUNLÉ

1. Duzu a le ezunlé? Fa ε ti anwo edwékemgbóké kile nu.
2. Nwane a ye awolé a?
3. Kelé gyima nsa mō ezunlé di la.
4. Meké boni a beye awolé a ?
5. Kelé nvasoε nnu mō wō edeneyelé zo la. Ye nuhua nsa na fa ε ti anwo edwékemgbóké kilehile nu.

8.2: NUNINYENE MOCW CCM ADAWU NU LA

1. Nuninyene mō wō adawu nu la a le boni mō?
2. Kile numenli titili ngakyile mō wō adawu nu la.
3. Duzu a le bodane mō wō adawu nu la ?
4. Kilehile bodane bie mō kola findevinde adawu nu la.
5. Kile ngakyile mō wō nusonla mō kakyihakyi nee mō engakyi εlε la avinli.
6. Saa yεka ‘adawubovo ne’ a, εnee duzu edwéké a yekpondé yεaha wō adawu nwo a?

8.4: ADAWU EGENGADEE NVEFENUYELÉ

1. Kile ninyene mō ɔwō ke beneenlea wō meké mō béléyε nvefenu wō adawu nu la.

2. Fa ngilenu ekyi maa ninyene ne mō wōhile la anu nsa.
3. Fa ε ti anwo edwékemgbóké kilehile aneeñu ninyene εhye mō anu.
 - a. kɔnsɔnante alera-nzizo
 - b. εrelēdendε
 - c. nrēlēbēdendε
4. Kenga adawu εengengadε ne mō wō aze εke la na yeye nwolε edwékemiza ne anloa.

BEDI NE NEE ABONKYE RALE NE

Enee Abonkye rale ekyi bie wō εke mō kemō ye mēne ne mō elenyi ndēnde la ati, ɔmaanle ɔnwunle ɔ nwo ke yeye Abonkye nyinli mō eyε koatee na ɔkola ɔ nwo zo nea a. εhye ati kenle ko nɔsole mō enee mbonkye ne mō vi adidi ba sua nu na ɔ nli vεlele ye la, yeadene ye zo na ɔhōle zo ke ɔdi ndile dudokaa ne. Mekε guale nu ekyii na ɔkamaa ɔ ti zo la enee mbonkye ne mō kɔsoɔti εhō.

ɔhale ɔ ngome kye wō εke. Enee sənzene ne εlekado. Elawole adendenle ne mō radɔle azεle ne azo. Anwoma mō anu le εyeleyele ekyi la rabɔle vale be nu na ɔyεle alera mō anu ye εzulole la wō ndile ne anu. Abonkye rale ne anwo wozole ye kemō Bedi ne anwo edwēke rale ye adwenle nu la ati. Akee ɔbɔle ɔ bo ke ɔyε totolatotola wō adidi eleka ne na ɔzunle ɔvεlele ɔ nli. Mekε mō ɔka ekyii ɔdwu mbaka mbaka ne anu la, enee Bedi ne anyunlu εne!

Abonkye rale ne adwenle yεle ye ke anyelazo ekyi wō εke ne maa ye.

“Mebodo wō, Ym. Bedi,” ɔvale anwowozole ɔhanle εhye, “Meze ke εbahye me wɔali. Na emomu, mō li moa, meselε wō di moa bɔ edwene maa me na mekulø ke mesi agole na medie me nye meke dodo biala mō mekehola la.”

Bedi ne anye liele adwenle ne mō ɔhilele ke ɔhyia edwene ekyi kolaa na yeahye ye yeali la anwo. Yemɔti ɔbɔle ɔ bo ke ɔbɔ anyeliele edwene mō ye fe. Ndēnde zo ala, Abonkye rale ne vale anyeliele wulule arelevilenu.

Amuanree enee mbonkye ne mō lua ye nyaanyaa εlekɔ sua nu. Kemō maanlenu yεle dii la ati, Bedi ne edwene ne dwule moa. Ahwea ne mō sinza mbonkye ne mō la yεle be nzo gyεlebeεnye. Bedele edwene ne mō Bedi ne bɔ kolaa na yeali aleε la, ndēnde ne ala, benriandile ke besia beahɔ be adidi eleka ne. Bedi ne edwene ne rale awieleε arelevilenu, mō ɔnriandi wō meke mō Ahwea ne mō li ɔ nzi la, ɔvεlele ɔ nwo koasea

kemɔ yeva edwene yelielie Abɔnkye rale ne anye tela ke anreee ɔkɛhye ye ɔkeli la.

Mmamaa debie biala kakyi wɔ adwenle wɔ kpɔke mɔɔ ekebɔ la anwo.

EDWEKEMIZA

- a.** Kilehile numenli nsa mɔɔ wɔ adawu egengadee ne anu la.
- b.** Kile adawu ne nzileka ne.
- c.** Bodane mɔɔ wɔ adawu egengadee ne anu la a le boni?

МОБЧУНКУИА НЕ МЧ НҮҮЛЕБӨНЛОА

8.1: ЭДЕНЕҮЕЛЭ

1. Эденеүелэ ле менли мօօ дуа аwozonle zo sonle Nyamenle la nzөлөл.
2. Sunsum ngakyile ne мօ өvelөlө ne мօօ wօ edeneyelэ nu la kile мօwuamra nee awozonle ne мօ anleke nu ebөlө мօօ kile ke yeto be nrөlalee anzee yeka edweke yeahile be la.
3. Nrelalee mumua ne мօօ wօ edeneyelэ ne anu la kile deemoti beye edene ne la. Ehye kola ye modole anzee moyelэ.
4. Adwulalee ne мօօ wօ edeneyelэ nu la kile edeneyelэ ne awielee мօօ bөdua zo beye мօwuamra ne mo anzee bөbө өwөkө na bөkile ninyene мօօ bөbava beamaa мօwuamra nee awozonle ne мօ wօ meke мօօ bekenyia be ngyianle ne anloa sөbelэ la.
5. Ninyene мօօ bөfa beye edene la bahola aye nzule, nza мօօ anu ye se, alee, nee anwea.
6. Menli мօօ bahola aye edene la a le abusua kpanyinli, awie мօօ di sunsum nu gyima anzee maanle kpanyinli.
7. Mekе мօօ awie kөvea o nwo keli etane wօ sua ne azo la.

8.2: EZUNLE

1. Beye awole wօ ezene meke.
2. Ahenle ne мօօ kewu la anwo sonla anzee awie мօօ eva eyе ye gyima ke օsu օdie nwole ahatuale la.
 - Bөfa bөsu awie мօօ өwu la.
 - Bөfa be nee ahenle ne мօօ өwu la di nrөlalee.
 - Bөfa bөto nrөlalee мօօ anwo hyia la.
 - Yөfa yөkile gyinlabelэ мօօ yөwө nu la.
3. Mekе мօօ awie kewu la anzee bөleye ezene ne a nee мօօ өha la.
 - Yөfa yөkile ngavole nee ebөlө yөmaa ahenle мօօ өwu la.
 - Okile ngitanwo мօօ la tete nee adwuleso, menli мօօ de aze nee мօwuamra avinli.
 - Yөfa yөkile ke yөminli debie.

- Yεfa yεkile ke yε nee mɔwuamra εmkpakye nwɔnda wɔ abusua ne anu.
- Yεfa yεkile ahenle mɔɔ ewu la εbolɔ adenle fɔɔnwo ne.

8.3: NUNINYENE COW ADAWU NU LA

1. Nuninyene mɔɔ findevinde adawu nu la a le nusonla, nzileka, ngyehyεleε, bodane yεε adawubɔvo.
2. Nusonla ngakyile mɔɔ wɔ adawu nu la a le nusonla titili yεε nusonla ngyikyi.
3. Bodane ne mɔɔ wɔ adawu nu la a le adwenlekpkε ne mɔɔ begyinnla zo bekεlε adawu ne la.
4. Bodane bie mɔ mɔɔ ta finde adawu nu la a le mbεda nu sukoanwu, agɔnwolevalε, nyeyenu, nee angomedi.
5. Nusonla mɔɔ kakyihakyi o nwo la a le nusonla ne mɔɔ ye subanehileε engyinla εleka ko na ɔkakyihakyi ye subane wɔ meke mɔɔ adawu ne εlekɔ zo la yεε nusonla mɔɔ engakyi la kile mɔɔ ɔmkpazi, ɔngɔ o nyunlu anzεε ɔngakyi ye subane wɔ adawu ne anu la.
6. Adawubɔvo ne kile ahenle mɔɔ yεte o ne wɔ adawu ne anu la.

8.4: ADAWU NVEFENUYELε

Ɛhye mɔ a le nyelebenloa mɔɔ bezuzu bεmaa mobɔnu kpuyia ne mɔ la.

1. Saa yεye adawu nvefenu a ninyene mɔɔ ɔwɔ ke yεfa yε nye yεto la a le nuninyene, adawubɔvo, nzileka, nee adwenwole/adwekpomgbα
2. Ninyene nsa ne mɔɔ ɔwɔ ke yεfa yε nye yεto la a wɔ aze εke la.
 - Nuninyene/adwekpunli ne ka edwεke fale adawu ne nee adwenle titili mɔɔ adawu ne da ye ali la anwo. Eza ɔpε adawu εgengadeε ne sikale.
 - Bodane ne kile kεlεvo ne adwenlekpkε ne.
 - Adawubɔvo ne kile ahenle ne mɔɔ bεva o ne bεhεlε adawu ne anzεε εte o ne wɔ adawu ne anu la.
 - Nzileka ne kile εleka anzεε meke mɔɔ bεhεlε adawu ne la.
 - Adwenwole/Adwekpomgbα ne kile kεlεvo ne asanloa, kεlεvo ne subane, εdendemunli hole, εhεlεlε sεkεlεnεeε nee andwenvoninli mɔɔ bεva bεli gyima wɔ adawu ne anu la.

3. a. Konsonte alera-nzizo kile ke, konsonte alera ko ne ala finde edwèkèmgbokè nwiø anzee mɔɔ bo zo la molebebo mɔɔ adenle kpaziwòke biala zehae edwèkèmgbokè ne mɔ avinli la.
 - b. Èrelèdende fa ninyene mɔɔ enze la subane toto nwo wɔ meke mɔɔ ɔnva edwèkèkpokè ‘ke’ nee ‘le ke’ ɔnli gyima wɔ èdendele ne anu la.
 - c. Nrèlèbedende kile edwèkèkpokè anzee èdendesinli mɔɔ bëfa bëminli edweke mɔɔ anree awie anye ènreliè nwo la anye.
4. a. Numenli nsa ne mɔɔ wɔ adawu egengadee ne anu la a le Abonkye rale, Bèdi, Ahwea.
 - b. Mekè ne le nɔsole nu mɔɔ ènee sènzène ne èlekado la.
 - c. Èhye mɔ kola ye bodane ne mɔ, ‘maa ε nye ègyinla mɔɔ èkulo ke eyε la azo’, ‘ye debie biala wɔ ye meke fɔonwo ne anu’, ‘tieyε’ nee mɔɔ èha la.

REFERENCES

1. Abdul-Rahaman, M. (2014). The Artistry of Libation Prayer Text among the Dagbamba. MA thesis: University of Education, Winneba.
2. Adams, G. (2010). Libation text: Aesthetic of language of the Nae Wulomo's performance. *African cultures and languages*, 1, 45-56.
3. Ababila, J. A. (2008). A Structural Analysis of Farefari Libation Texts. Actes du Septiem Colloque inter-universitaire sur la coexistence des Langues en Afrique de l'Ouest (20-22 Octobre 2008). Pp 1-20.
4. Aku-Shika, R. (2021). The Structure and Style of the Ga Libation Text. **Afribary**. Retrieved from <https://afribary.com/works/the-structure-and-style-of-the-ga-libation-text>.
5. Ayim-Aboagye, D. (1996). Art, music and religious experience in libation pouring of Akan religion. *Scripta Instituti Donnerianii Aboensis*, 16.
6. Alembi, E. (2002). The Abanyole Dirge: Escorting. The dead with song and dance: University of Helsinki. Ph.D Dissertation.
7. Nsoh, E. A., Fusheini, A. R., Ababila, J. A. (2010). Aspects of Oral Literature in Ghana with Illustrations from Selected Languages. LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG
8. Ohwovoriole, F. (2004). Urhobo Dirges: Forms and Social Functions. University of Lagos. Ph.D. Thesis.
9. Kenedy M. M. (2007). Defining a literature. *Educational Researcher*, 36 (3), 139-147.
10. Meyer, B. J. (2017). Prose analysis: Purposes, procedures, and problems 1. In *Understanding expository text*, pp. 11-64. Routledge.
11. Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature (3rd ed.)*. Adwinsa Publication.

EDWĘKE AGBOKÉ BIE MO NGILENU

- **Adawu** le adwenlenwolę ngelehelédwęke mōō bęva ędendemunli nee ędendekpunli ngakyile behelę ye wō kolakoladule adenle zo la.
- **Nusonla** kile sonla, nane anzee deę ne mōō adawu ne ka bę nwo edwęke la.
- Ezunlę a le awoleyelę anzee amodinli mōō mraale da ye ali wō mekę mōō awie kewu anzee ezəneyelę mekę nu la.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List Of Translators

Name	Institution
Benjamin Agyarko	Nkroful Nyaneba Model School
Arthur Alex Ebambey	GES, Nzema East Municipal

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes